DEZINFORMATSIYA TA’SIRIDA JAMOATCHILIK FIKRINING SHAKLLANISHI VA MANIPULYATSIYA MUAMMOSI

Davlataliyev Shuhrat Bahodir o‘g‘li
Namangan davlat universiteti tadqiqotchisi
Email: shuhratdavlataliyev7@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada dezinformatsiyaning jamoatchilik fikrini shakllantirish jarayoniga ta’siri va manipulyativ kommunikatsiyaning ijtimoiy-falsafiy xususiyatlari tahlil qilinadi. Raqamli axborot makonida yolg‘on yoki chalg‘ituvchi ma’lumotlarning ommaviy ong, ijtimoiy ishonch, qadriyatlar tizimi va fuqarolarning voqelikni baholashiga ta’siri ochib beriladi. Axborotni tanlab taqdim etish, takrorlash, emotsional ramkalash, ijtimoiy tasdiq effekti, algoritmik tavsiyalar, echo-kameralar, botlar va sintetik kontent orqali jamoatchilik fikrini yo‘naltirish mexanizmlari yoritiladi. Shuningdek, dezinformatsiyaga qarshi ijtimoiy barqarorlikni mustahkamlashda tanqidiy tafakkur, media va axborot savodxonligi, faktlarni tekshirish hamda axborot manbalarining shaffofligini ta’minlash zarurati asoslanadi.

Kalit so‘zlar: dezinformatsiya, jamoatchilik fikri, manipulyatsiya, ijtimoiy ong, axborot xavfsizligi, raqamli kommunikatsiya, algoritmik ta’sir, ijtimoiy ishonch, mediasavodxonlik, tanqidiy tafakkur.

Kirish. Jamoatchilik fikri jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlar, qadriyatlar va kollektiv baholashlar tizimining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. U fuqarolarning muayyan hodisa, voqea, muammo yoki ijtimoiy jarayon haqidagi umumiy munosabatini ifodalab, ijtimoiy qarorlar, xulq-atvor va kommunikativ munosabatlarning shakllanishiga ta’sir ko‘rsatadi. Jamoatchilik fikri o‘z-o‘zidan vujudga kelmaydi; uning tarkib topishida shaxsiy tajriba, ijtimoiy muhit, ommaviy axborot vositalari, ta’lim, madaniyat, ijtimoiy guruhlar va kundalik kommunikatsiya muhim rol o‘ynaydi. Raqamli jamiyat sharoitida bu jarayonga ijtimoiy tarmoqlar, messenjerlar, qidiruv tizimlari va algoritmik tavsiya mexanizmlari ham faol qo‘shildi. Natijada insonning jamiyat haqidagi tasavvuri tobora ko‘proq raqamli axborot oqimi orqali shakllanmoqda. Ana shunday sharoitda dezinformatsiya jamoatchilik

fikrining tabiiy va erkin shakllanishiga ta’sir ko‘rsatadigan murakkab ijtimoiy hodisa sifatida namoyon bo‘ladi.

Dezinformatsiya ataylab chalg‘itish, noto‘g‘ri tasavvur hosil qilish yoki ma’lum bir qarashni sun’iy ravishda kuchaytirishga qaratilgan axborot bilan bog‘liq. Uning ta’siri faqat biror faktning noto‘g‘ri berilishi bilan cheklanmaydi. Dezinformatsiya voqelikni qaysi nuqtai nazardan ko‘rish, qaysi hodisaga ko‘proq e’tibor qaratish, nimadan xavotirlanish yoki kimga ishonish kerakligi haqidagi tasavvurlarni ham o‘zgartirishi mumkin. Shu sababli u jamoatchilik fikriga bevosita buyruq berish orqali emas, balki axborot muhitini o‘zgartirish orqali ta’sir qiladi. Muayyan xabar ko‘p marta takrorlanganda, hissiy jihatdan kuchli shaklda berilganda yoki ko‘pchilik tomonidan qo‘llab-quvvatlanayotgandek ko‘rsatilganda uning psixologik va ijtimoiy ta’siri ortadi. Mazkur jarayon manipulyatsiya muammosini yuzaga chiqaradi, chunki shaxs tashqi axborot ta’sirini mustaqil qaror sifatida qabul qilishi ehtimoli paydo bo‘ladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Jamoatchilik fikri va ommaviy kommunikatsiya masalasi ijtimoiy tafakkur tarixida keng o‘rganilgan. Uolter Lippmann jamoatchilik fikrini tahlil qilar ekan, insonlar murakkab ijtimoiy voqelikni to‘liq va bevosita idrok etmasligi, aksincha, ongida shakllangan tasvirlar va ramziy tasavvurlar orqali baholashini ko‘rsatgan [1]. Mazkur yondashuv dezinformatsiya muammosini tushunishda muhimdir, chunki axborot muhitidagi buzilish insonning voqelik haqidagi ichki tasvirini ham o‘zgartiradi. Yurgen Habermas esa jamoatchilik fikrining shakllanishini ochiq muloqot va dalillarga asoslangan ommaviy muhokama bilan bog‘lab, kommunikativ makonning erkinligi va tengligini alohida ta’kidlagan [2]. Agar ommaviy muhokama maydoni manipulyativ axborot bilan to‘ldirilsa, ratsional muloqot uchun zarur bo‘lgan shartlar zaiflashadi.

Raqamli kommunikatsiyaning jamoatchilik fikriga ta’sirini o‘rgangan Manuel Kastels tarmoq jamiyatida kommunikatsiya kuch va ijtimoiy ta’sirning muhim manbalaridan biri ekanini ko‘rsatadi [3]. Raqamli platformalar axborotni ishlab chiqarish va tarqatishni demokratlashtirgan bo‘lsa-da, shu bilan birga axborot oqimlarini boshqarish, e’tiborni yo‘naltirish va muayyan narrativlarni kuchaytirishning yangi shakllarini ham yaratdi. Kler Uordl va Hossein Deraxshan axborot buzilishlarini noto‘g‘ri ma’lumot, dezinformatsiya va

zararli ma’lumot kabi shakllarga ajratib, muammoni faqat kontentning rost yoki yolg‘onligi bilan emas, balki uni yaratish niyati va tarqalish konteksti bilan birgalikda tahlil qilishni taklif etadi [4]. Bunday yondashuv jamoatchilik fikriga ta’sir qiluvchi axborotning ijtimoiy mexanizmlarini chuqurroq tushunish imkonini beradi.

Zamonaviy xalqaro tadqiqotlarda dezinformatsiya axborot yaxlitligi, ijtimoiy ishonch va jamoatchilik muhokamasiga ta’sir qiluvchi tizimli muammo sifatida baholanmoqda. OECDning 2024-yilda e’lon qilingan Facts not Fakes hisobotida yolg‘on va chalg‘ituvchi axborotning tez tarqalishi qutblashuvni kuchaytirishi, siyosiy va ijtimoiy muhokamalarni buzishi hamda davlat institutlariga bo‘lgan ishonchni pasaytirishi mumkinligi ko‘rsatilgan [5]. Hisobotda muammoni faqat zararli kontentni o‘chirish orqali emas, balki axborot manbalarining shaffofligi, xilma-xilligi va fuqarolarning axborotga chidamliligini oshirish orqali hal etish zarurligi ta’kidlanadi. UNESCOning raqamli platformalarni boshqarish bo‘yicha ko‘rsatmalarida ham axborot yaxlitligi bilan so‘z erkinligi va inson huquqlari o‘rtasidagi muvozanatni saqlash, platformalar shaffofligini kuchaytirish va media hamda axborot savodxonligini rivojlantirishga alohida e’tibor qaratilgan [6].

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotda dezinformatsiyaning jamoatchilik fikriga ta’siri va manipulyativ kommunikatsiyaning ijtimoiy mexanizmlarini ochib berish uchun kompleks metodologik yondashuv qo‘llanildi. Tahlil va sintez metodlari orqali jamoatchilik fikri, dezinformatsiya, manipulyatsiya, axborot xavfsizligi, ijtimoiy ishonch va algoritmik ta’sir tushunchalari o‘zaro aloqadorlikda o‘rganildi. Tarixiy-mantiqiy yondashuv jamoatchilik fikrining an’anaviy ommaviy kommunikatsiya sharoitidagi shakllanishi bilan raqamli platformalar davridagi xususiyatlarini qiyoslash imkonini berdi. Qiyosiy tahlil orqali an’anaviy propaganda va zamonaviy dezinformatsiyaning o‘xshash hamda farqli jihatlari aniqlashtirildi.

Tahlil va natijalar. Jamoatchilik fikrining shakllanishida axborotning tanlanishi birlamchi ahamiyatga ega. Inson jamiyatda sodir bo‘layotgan barcha voqealarni bir vaqtning o‘zida kuzata olmaydi va shu sababli ma’lum axborot manbalariga tayanadi. Qaysi mavzu ko‘proq yoritilsa, qaysi voqea muhim deb ko‘rsatilsa va qaysi tafsilotlar takrorlansa, auditoriyaning e’tibori ham shu yo‘nalishga ko‘chadi. Dezinformatsiya mazkur tabiiy

cheklovdan foydalanib, muayyan faktlarni bo‘rttirish, boshqalarini yashirish yoki bir-biriga aloqasi bo‘lmagan hodisalarni sababiy bog‘langan ko‘rinishda taqdim etish orqali voqelikning buzilgan modelini yaratishi mumkin. Bunday holatda manipulyatsiya yolg‘on gapning o‘zi bilan emas, balki faktlarni tanlash va ularning o‘rtasidagi munosabatni sun’iy tarzda qurish orqali amalga oshadi. Manipulyativ ta’sirning yana bir vositasi axborotni emotsional ramkalashdir. Odamlar barcha qarorlarini faqat mantiqiy tahlil asosida qabul qilmaydi; qo‘rquv, g‘azab, xavotir, hamdardlik yoki hayrat kabi hissiyotlar voqeani baholashga bevosita ta’sir qiladi. Dezinformatsion kontent ko‘pincha auditoriyani tezkor reaksiya bildirishga undaydigan keskin sarlavha, dramatik tasvir va bir tomonlama talqinlardan foydalanadi. Hissiy qo‘zg‘alish kuchaygan vaziyatda foydalanuvchi manbani tekshirishga kamroq vaqt ajratishi, xabarni boshqalar bilan tezroq ulashishi mumkin. Natijada manipulyatsiya insonning fikrini to‘g‘ridan-to‘g‘ri o‘zgartirishdan ko‘ra, uning axborotni baholash sharoitini o‘zgartirish orqali samarali bo‘ladi.

Ijtimoiy tasdiq effekti jamoatchilik fikrining kollektiv tabiatiga tayanadi. Shaxs bir masala yuzasidan qat’iy bilimga ega bo‘lmasa, ko‘pchilik qanday munosabat bildirayotganiga e’tibor qaratadi. Ijtimoiy tarmoqlardagi layk, ulashish, ko‘rishlar soni va izohlar ana shunday tasdiq belgilariga aylanadi. Agar dezinformatsion xabar sun’iy ravishda ko‘p akkauntlar orqali tarqatilsa yoki avtomatlashtirilgan botlar yordamida faol qo‘llab-quvvatlansa, real jamoatchilik fikridan farq qiluvchi soxta ko‘pchilik tasavvuri vujudga kelishi mumkin. Bunda foydalanuvchi mazmunning asoslanganligini emas, uning ommaviyligini dalil sifatida qabul qilish xavfiga duch keladi. Shuning uchun zamonaviy manipulyatsiya nafaqat axborot mazmuniga, balki ijtimoiy qo‘llab-quvvatlashning raqamli belgilariga ham ta’sir ko‘rsatadi.

Algoritmik tavsiya tizimlari jamoatchilik fikri shakllanishining yangi vositachisiga aylandi. Foydalanuvchi qaysi postni ko‘rishi, qaysi videoga duch kelishi yoki qaysi mavzu uning lentasida ko‘proq takrorlanishi ko‘p jihatdan platforma algoritmlariga bog‘liq. Algoritmlar odatda foydalanuvchi e’tiborini ushlab turish ehtimoli yuqori bo‘lgan kontentni tavsiya qiladi. Bunda emotsional va bahsli materiallar ayrim vaziyatlarda ko‘proq faollik hosil qilishi mumkin. Dezinformatsiya yaratuvchilari bunday xususiyatlardan foydalanib,

platforma mantiqiga mos kontent ishlab chiqishga intiladi. Natijada algoritmning maqsadi dezinformatsiyani qo‘llab-quvvatlash bo‘lmasa ham, uning e’tibor iqtisodiyotiga asoslangan ishlash tamoyillari chalg‘ituvchi materialning ko‘rinuvchanligini oshirishga xizmat qilishi ehtimoli mavjud.

Jamoatchilik fikrini manipulyatsiya qilishda sintetik kontentning paydo bo‘lishi alohida bosqichni boshlab berdi. Sun’iy intellekt yordamida yaratilgan matn, tasvir, audio va video real materialga juda o‘xshash bo‘lishi mumkin. Bunday kontent mashhur shaxs, mutaxassis yoki oddiy fuqaro aslida aytmagan gapni aytgandek ko‘rsatish, sodir bo‘lmagan voqeani vizual dalil shaklida taqdim etish yoki mavjud voqeaga soxta kontekst qo‘shish imkonini beradi. Sun’iy kontentning asosiy ijtimoiy xavfi shundaki, u faqat yolg‘on xabarni ishonarli qiladi emas, balki haqiqiy materialga ham umumiy shubha uyg‘otadi. Natijada jamoatchilik fikrining daliliy bazasi zaiflashib, kimning axborotiga ishonish masalasi murakkablashadi. Manipulyatsiya masalasi shaxsning axborot erkinligi tushunchasini ham qayta ko‘rib chiqishni talab qiladi. Axborotga erkin kirish imkoniyati muhim huquqiy va ijtimoiy qadriyat bo‘lsa-da, axborotning haddan tashqari ko‘pligi avtomatik ravishda ongli tanlovni ta’minlamaydi. Agar insonning e’tibori yashirin algoritmik mezonlar, maqsadli reklama, soxta ko‘pchilik taassuroti yoki manipulyativ kontent orqali boshqarilsa, formal tanlov imkoniyati saqlangan bo‘lsa ham, uning mazmuniy mustaqilligi cheklanishi mumkin. Shu ma’noda zamonaviy axborot erkinligi faqat ma’lumot olish imkoniyatini emas, balki manbani anglash, tavsiya mexanizmlarining ta’sirini tushunish va turli qarashlarni solishtirish imkoniyatini ham qamrab olishi kerak.

Dezinformatsiyaga qarshi kurashda faktcheking muhim vosita bo‘lsa-da, u yolg‘iz o‘zi yetarli emas. Soxta xabar tarqalib, jamoatchilik fikriga dastlabki ta’sirini o‘tkazganidan keyin berilgan raddiya har doim ham avvalgi taassurotni to‘liq bartaraf eta olmaydi. Shu sababli profilaktik yondashuv zarur: fuqarolarda manbani tekshirish, dalil bilan fikrni farqlash, fotosurat va videoning kelib chiqishini baholash, shoshilinch xulosadan saqlanish ko‘nikmalari shakllanishi lozim. UNESCO media va axborot savodxonligini fuqarolarning raqamli axborot muhitida ongli ishtirokini qo‘llab-quvvatlaydigan asosiy yo‘nalishlardan biri sifatida ko‘rsatadi [6]. Bu yondashuv jamoatchilik fikrini tashqi ta’sirdan butunlay

ajratishni emas, balki ta’sirni anglab, mustaqil baholash qobiliyatini rivojlantirishni nazarda tutadi.

O‘zbekiston sharoitida ham dezinformatsiya va jamoatchilik fikri muammosini media savodxonlik, axborot madaniyati va mas’uliyatli raqamli kommunikatsiya doirasida o‘rganish muhimdir. Internet va ijtimoiy tarmoqlarning kundalik hayotdagi o‘rni kengaygani sari tezkor axborotga ehtiyoj ham ortadi. Bunday vaziyatda xabarning tez tarqalishi uning ishonchliligidan ustun qo‘yilmasligi kerak. Ta’lim muassasalarida axborot manbalarini baholash, faktlarni tekshirish, algoritmik tavsiyalarning mohiyatini tushuntirish va sintetik kontentni anglash bo‘yicha amaliy ko‘nikmalarni rivojlantirish jamiyatning dezinformatsiyaga nisbatan barqarorligini mustahkamlaydi. Shu bilan birga, professional jurnalistika, ekspertlik madaniyati va ochiq hamda tezkor rasmiy kommunikatsiya ishonchli axborotga bo‘lgan ehtiyojni qondirishda muhim o‘rin tutadi.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganda, dezinformatsiya jamoatchilik fikriga faqat noto‘g‘ri faktni singdirish orqali emas, balki axborot kun tartibini belgilash, faktlarni tanlab taqdim etish, hissiy ramkalash, takrorlash, soxta ko‘pchilik taassurotini yaratish va algoritmik ko‘rinuvchanlikni boshqarish orqali ta’sir ko‘rsatadi. Shu sababli manipulyatsiya muammosini alohida xabarlarning rost yoki yolg‘onligini aniqlash doirasida cheklash mumkin emas. Uning asosiy ijtimoiy-falsafiy mazmuni insonning voqelikni mustaqil anglash imkoniyatiga, kommunikativ erkinligiga va jamiyatda umumiy ishonch maydonining shakllanishiga ta’sir etishida namoyon bo‘ladi. Dezinformatsiya kuchaygan muhitda jamoatchilik fikri dalillar va ochiq muloqot asosida emas, balki hissiy, algoritmik va guruhiy ta’sirlar asosida shakllanish xavfiga duch keladi.

Mazkur xavflarni kamaytirish uchun bir necha o‘zaro bog‘liq yo‘nalishlarni rivojlantirish maqsadga muvofiq. Birinchidan, ta’lim tizimida media va axborot savodxonligini faqat nazariy tushuncha sifatida emas, balki manbani tekshirish, faktcheking, vizual materiallarni verifikatsiya qilish va algoritmik ta’sirni anglashga qaratilgan amaliy kompetensiya sifatida shakllantirish lozim. Ikkinchidan, ommaviy axborot vositalari va raqamli platformalarda axborotning kelib chiqishi, reklama va homiylik aloqalari hamda sintetik kontent haqida shaffof ma’lumot berish tamoyillarini kuchaytirish zarur.

Uchinchidan, ilmiy muassasalar, jurnalistlar, ta’lim tizimi va fuqarolik jamiyati ishtirokida dezinformatsiyaning ijtimoiy ta’sirini muntazam o‘rganish va tushuntirish mexanizmlarini rivojlantirish muhim. To‘rtinchidan, raddiya berish bilan cheklanmasdan, ishonchli axborotni tez, tushunarli va dalillarga tayangan holda yetkazish amaliyotini mustahkamlash kerak. Bunday kompleks yondashuv jamoatchilik fikrining ochiq muloqot, tanqidiy tafakkur va ishonchli axborot asosida shakllanishiga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR

1. Lippmann W. Public Opinion. – New York: Harcourt, Brace and Company, 1922.

2. Habermas J. The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society. – Cambridge, MA: MIT Press, 1989.

3. Castells M. Communication Power. – Oxford: Oxford University Press, 2009.

4. Wardle C., Derakhshan H. Information Disorder: Toward an Interdisciplinary Framework for Research and Policy Making. – Strasbourg: Council of Europe, 2017.

5. OECD. Facts not Fakes: Tackling Disinformation, Strengthening Information Integrity. – Paris: OECD Publishing, 2024. DOI: 10.1787/d909ff7a-en.

6. UNESCO. Guidelines for the Governance of Digital Platforms: Safeguarding Freedom of Expression and Access to Information through a Multi-stakeholder Approach. – Paris: UNESCO, 2023.